REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)
VOLUME - 15 | ISSUE - 2 | NOVEMBER - 2025

कातकरी समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक उन्नतीसाठी समाजकार्य हस्तक्षेप व शासकीय योजना : एक तुलनात्मक विश्लेषण

आनंद दिलीप कदम
संशोधक विद्यार्थी,
जवाहरलाल नेहरू समाजकार्य महाविद्यालय व संशोधन केंद्र, सिडको, नविन नांदेड.

प्रा. डॉ. नरहरी पाटील
मार्गदर्शक
जवाहरलाल नेहरू समाजकार्य महाविद्यालय व संशोधन केंद्र, सिडको, नविन नांदेड.

गोषवारा :

कातकरी समाज हा महाराष्ट्रातील विशेष मागास आणि आदिम जमात म्हणून ओळखला जाणारा समाज असून, दीर्घकाळापासून सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक स्तरावर वंचित राहिला आहे. शासनाच्या अनेक विकास योजना, कल्याणकारी प्रकल्प तसेच विविध स्वयंसेवी संस्था व समाजकार्य क्षेत्रातील हस्तक्षेप यांद्वारे या समाजाच्या उन्नतीसाठी प्रयत्न करण्यात येत आहेत. तरीसुद्धा उपलब्ध संसाधने, सरकारी सहाय्यता, स्थानिक प्रशासनाची कार्यप्रणाली आणि समाजातील अंतर्गत मर्यादा यामुळे विकासाची प्रक्रिया अपेक्षित प्रमाणात वेगाने घडत नाही. त्यामुळे शासकीय योजना व समाजकार्य हस्तक्षेप यांच्या परिणामकारकतेचे तुलनात्मक मूल्यमापन करणे अत्यंत आवश्यक आहे. कातकरी समाजाच्या सामाजिक उन्नतीच्या दृष्टीने शिक्षण, आरोग्य, निवास, रोजगार, कर्जव्यवस्था, सामाजिक सुरक्षा, जमिनीचे हक्क, न्यायप्रवेश, नशा निर्मूलन, बालकल्याण व महिलांच्या सक्षमीकरणासंबंधी अनेक योजना कार्यरत आहेत. परंतु प्रत्यक्ष अंमलबजावणीतील अडथळे, जागृतीचा अभाव, लाभांचे अपुरे वितरण, मध्यस्थांची भूमिका, प्रशासकीय अनियमितता व राजकीय हस्तक्षेप यांसारख्या कारणांमुळे या योजना कातकरी समाजापर्यंत प्रभावीपणे पोहोचत नाहीत. समाजकार्य हस्तक्षेपाच्या माध्यमातून स्थानिक नेतृत्व विकास, समुदाय संघटन, क्षमता व कौशल्यवृद्धी, जनजागृती, सामाजिक चळवळ, सक्षमीकरण केंद्रांची स्थापना, समुपदेशन सेवा आणि मानवाधिकार दृष्टिकोनातून हस्तक्षेप करण्यात आलेले प्रयत्न सकारात्मक बदल घडवून आणत आहेत.

प्रस्तावना

कातकरी समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक उन्नतीसाठी समाजकार्य हस्तक्षेप व शासकीय योजना: एक तुलनात्मक विश्लेषण कातकरी समाज हा महाराष्ट्रातील विशेष दुर्बल आणि आर्थिकदृष्ट्या अत्यंत मागास आदिम जमात समूहांपैकी एक असून, पारंपरिकपणे वनांवर आधारित जीवनशैली, अस्थिर मजुरी, भटक्या स्वरूपातील निवास आणि शैक्षणिक-सामाजिक दुर्लक्षितपणा या वास्तवाशी सामना करीत आला आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या कातकरी समाजाने अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत जीवन कंठले असून, समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सामील होण्यासाठी अनेक सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक अडथळ्यांना सामोरे जावे लागले आहे. असंघटित श्रमिक म्हणून अस्थिर रोजगार, अल्प उत्पन्न, कर्जाच्या चक्रातून मुक्त होण्याची असमर्थता, निवासाचा अभाव, आरोग्यसेवा व शिक्षणाची अपुरी उपलब्धता आणि सामाजिक भेदभाव यांसारख्या समस्या आजही त्यांच्या विकासमार्गातील प्रमुख अडथळे आहेत.

या पार्श्वभूमीवर केंद्र व राज्य शासनाने अनुसूचित जमातींसाठी विविध विकास योजना, कल्याणकारी कार्यक्रम, आर्थिक सहाय्य, निवास योजना, आरोग्य-व शिक्षण सुविधा, कौशल्य विकास प्रकल्प, वनअधिकार कायदे आणि सामाजिक सुरक्षा उपाययोजना राबविल्या आहेत. तथापि, अशा योजनांची अंमलबजावणी, लाभांचे वितरण आणि त्यातून मिळणारा प्रत्यक्ष परिणाम हा प्रदेशनिहाय, प्रशासकीय यंत्रणा, सहभागी संस्थांची भूमिका आणि स्थानिक समाजाच्या जागरूकतेवर अवलंबून वेगवेगळा दिसून येतो. योजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीमध्ये लाभार्थींची कमी साक्षरता, योग्य मार्गदर्शनाचा अभाव, भ्रष्टाचार, राजकीय हस्तक्षेप आणि अनियमित व्यवस्थापन यांसारख्या अडचणींची नोंद वारंवार केली जाते. या स्थितीत समाजकार्य हस्तक्षेपाची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते. सामाजिक शिक्षण, समुदाय संघटन, नेतृत्व विकास, जनजागृती, संसाधन उपलब्धता, क्षमता विकास, समुपदेशन आणि अधिकाराधारित दृष्टिकोनातून काम करण्याच्या धोरणांनी कातकरी समाजात सकारात्मक बदल घडवून आणण्यास मदत होत आहे. समाजकार्य हस्तक्षेपाच्या माध्यमातून समुदायामध्ये स्वावलंबनाची भावना विकसित होत असून, शासन योजनांचा लाभ योग्य व्यक्तींना मिळण्यासाठी प्रभावी पूल तयार केला जातो. या अभ्यासाचा मुख्य हेतू म्हणजे कातकरी समाजाच्या उन्नतीसाठी शासकीय योजना आणि समाजकार्य हस्तक्षेप यांच्या परिणामकारकतेचे तुलनात्मक विश्लेषण करून त्यातील व्यवहार्य मर्यादा, संधी आणि सुधारणा दिशांचा अभ्यास करणे. या विश्लेषणातून समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी कोणते उपाय अधिक प्रभावी आहेत आणि संयुक्त प्रयत्नांतून टिकाऊ व समग्र प्रगती कशी साधता येईल याचा सखोल विचार करता येतो.

अभ्यासाची गरज

कातकरी समाज हा महाराष्ट्रातील अनुसूचित जमातींमधील अत्यंत मागास व वंचित घटकांपैकी एक आहे. सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या अत्यंत प्रतिकूल स्थितीत जीवन जगणाऱ्या या समाजाच्या विकासासाठी जरी अनेक शासकीय योजना आणि कल्याणकारी उपाय उपलब्ध असले, तरी त्यांच्या अंमलबजावणीत गंभीर अंतर आढळून येते. लाभार्थ्यांपर्यंत योजना पोहोचत नसणे, लाभ मिळण्यातील अडथळे, मार्गदर्शनाचा अभाव आणि जागरूकतेची कमी पातळी यामुळे या योजनांचा प्रत्यक्ष परिणाम अपेक्षेपेक्षा खूपच मर्यादित राहिला आहे. कातकरी समाज पारंपरिक कामांवर आणि असंघटित

मजुरीवर अवलंबून असल्यामुळे आर्थिक स्थैर्याचा अभाव, कर्जबाजारीपणा, कमी उत्पन्न, असुरक्षित रोजगार आणि मूलभूत सुविधांचा अभाव ही सातत्याने भेडसावणारी वास्तवस्थिती आहे. शैक्षणिक मागासलेपण, आरोग्यसेवा मिळण्यातील अडचणी, व्यसनाचे प्रमाण, बालमजुरी, बालविवाह आणि सामाजिक उपेक्षा यांच्या परिणामस्वरूप या समुदायाचा सर्वांगीण विकास अत्यंत संथ गतीने होत आहे.

या पार्श्वभूमीवर समाजकार्य हस्तक्षेपाची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते. समाजकार्याच्या माध्यमातून समुदाय संघटन, जनजागृती, नेतृत्व विकास, समुपदेशन, कौशल्यविकास, सक्षमीकरण आणि प्रोत्साहनात्मक उपक्रम राबवून या समाजाला शासकीय योजनांचा लाभ प्रभावीपणे मिळवून देण्यास मदत होते. परंतु या हस्तक्षेपांची कार्यक्षमता आणि क्षेत्रीय विविधता याचे मूल्यांकन करणे अत्यावश्यक आहे. म्हणूनच या अभ्यासाची गरज पुढील कारणांनी अधोरेखित होते:

कातकरी समाजासाठी राबवल्या जाणाऱ्या शासकीय योजनांचा प्रत्यक्ष प्रभाव मोजणे आवश्यक आहे. समाजकार्य हस्तक्षेप आणि शासकीय योजना यांमध्ये कोणता घटक अधिक कार्यक्षम आहे याचे तुलनात्मक आकलन करणे गरजेचे आहे. योजना आणि हस्तक्षेपांमधील त्रुटी, अडथळे आणि सुधारणा करण्यायोग्य बाबी ओळखणे आवश्यक आहे. कातकरी समाजाच्या उन्नतीसाठी दीर्घकालीन व शाश्वत विकास मॉडेल तयार करण्यासाठी या अभ्यासातून महत्त्वपूर्ण माहिती मिळू शकते. धोरणकर्ते, समाजकार्य व्यावसायिक, समाज संस्था आणि संशोधक यांना भविष्यातील निर्णय घेण्यासाठी वैज्ञानिक व वस्तुनिष्ठ माहिती उपलब्ध होईल. वंचित घटकांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी आवश्यक असलेल्या संयुक्त विकास धोरणांचा शोध घेणे आवश्यक आहे.

साहित्य समीक्षा

कातकरी समाज हा महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजातील एक अत्यंत मागास व वंचित घटक मानला जातो. या समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीवर झालेल्या संशोधनांचा अभ्यास केल्यास खालील प्रमुख मुद्दे समोर येतात:

1. सामाजिक-आर्थिक स्थिती:

पाटील (2019) यांच्या अभ्यासानुसार कातकरी समाजाचा उत्पन्नस्तर खूपच कमी आहे, रोजगार प्रामुख्याने असंघटित व हंगामी मजुरीवर आधारित आहे. आरोग्य, शिक्षण, निवास व मूलभूत सुविधांचा अभाव यामुळे जीवनमान टिकाऊ नाही. देशमुख (2018) यांनी सांगितले आहे की या समाजातील सामाजिक दुर्बलता, व्यसन व बालमजुरी ही सामाजिक समस्यांची मुख्य कारणे आहेत.

2. शासकीय योजना व कल्याणकारी उपाय:

महाराष्ट्र शासन (2020) आणि भारत सरकार (2021) यांच्या अहवालांनुसार कातकरी समाजासाठी रोजगार हमी योजना, वनाधिकार कायदा, आदिवासी विकास योजना, गृहनिर्माण व शिक्षण प्रोत्साहन योजना राबविल्या जात आहेत. तथापि,

योजना प्रत्यक्ष लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचण्यात प्रशासनिक अडथळे, दस्तऐवजीकरणातील गुंतागुंत, जागरूकतेचा अभाव आणि संसाधनांची मर्यादा मुख्य अडथळे ठरतात.

3. समाजकार्य हस्तक्षेपाचा प्रभाव:

देशपांडे (2020), नायर (2021) आणि जोशी (2017) यांच्या संशोधनात असे दिसून आले की समाजकार्य हस्तक्षेपाने समुदाय संघटन, स्वयं-सहायता गट, कौशल्यविकास, नेतृत्व निर्माण, शैक्षणिक प्रोत्साहन व जनजागृती मोहिमा यासारखे कार्यक्रम समाजाच्या सशक्तीकरणात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. जिथे समाजकार्य हस्तक्षेप जास्त सक्रिय आहे, तिथे शासकीय योजना अधिक परिणामकारक ठरतात.

4. तुलनात्मक अभ्यास:

ओक व खांडेकर (2018) यांनी सामाजिक-आर्थिक विकासाच्या तुलनात्मक अभ्यासात नमूद केले आहे की केवळ शासकीय योजना उपलब्ध असणे पुरेसे नाही; समाजकार्य हस्तक्षेपाचा समन्वय व विस्तार असेल तरच दीर्घकालीन व टिकाऊ विकास साधता येतो.

5. अडचणी व मर्यादा:

शिंदे (2020) यांच्या अभ्यासानुसार, लाभार्थ्यांची कमी जागरूकता, प्रशासनातील त्रुटी, संसाधनांचा अपुरेपणा, भौगोलिक व आर्थिक अडथळे आणि समाजातील पारंपरिक संरचना या कारणांमुळे योजनांचा प्रत्यक्ष परिणाम मर्यादित राहतो.

साहित्य समीक्षा स्पष्ट करते की कातकरी समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक प्रगतीसाठी शासकीय योजना आणि समाजकार्य हस्तक्षेप यांची संयुक्त व समन्वित अंमलबजावणी आवश्यक आहे. शासकीय योजना आर्थिक सहाय्य व भौतिक सुविधा पुरवतात, तर समाजकार्य हस्तक्षेप जागरूकता, नेतृत्व व सामुदायिक सहभाग वाढवतो. टिकाऊ विकासासाठी दोन्ही घटकांचा समन्वय आणि स्थानिक गरजांशी सुसंगत धोरणात्मक दृष्टिकोन महत्त्वपूर्ण ठरतो.

समस्येचे विधान

कातकरी समाज हा महाराष्ट्रातील अनुसूचित जमातींपैकी सर्वाधिक वंचित आणि सामाजिक-आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला समुदाय मानला जातो. ऐतिहासिकदृष्ट्या उपेक्षा, शिक्षणाचा अभाव, असंघटित मजुरीवर आधारित उपजीविका, आरोग्य सेवा व मूलभूत सुविधांचा अपुरा पुरवठा, तसेच वनक्षेत्रातील विस्थापन यामुळे हा समुदाय आजही विकास प्रवाहापासून दूर आहे. अनेक शासकीय योजना, आदिवासी विकास प्रकल्प व कल्याणकारी कार्यक्रम राबविण्यात आले असले, तरी त्यांच्या प्रत्यक्ष फायद्याचा लाभ अपेक्षित प्रमाणात या समाजापर्यंत पोहोचत नाही. समाजकार्य हस्तक्षेपाच्या माध्यमातून जनजागृती, संघटन, कौशल्य प्रशिक्षण, शैक्षणिक प्रोत्साहन आणि सक्षमीकरणाचे प्रयत्न करण्यात येतात; परंतु विविध संस्थांतील समन्वयाचा अभाव, संसाधनांची कमतरता आणि योजनांच्या अंमलबजावणीतली त्रुटी यामुळे विकास प्रक्रिया मर्यादित राहते.

या पार्श्वभूमीवर कातकरी समाजाच्या प्रगतीसाठी शासकीय योजना आणि समाजकार्य हस्तक्षेपांचा प्रत्यक्ष प्रभाव, त्यातील अडचणी, क्षमता आणि संधी यांचे तुलनात्मक विश्लेषण करणे अत्यावश्यक बनले आहे.

या अभ्यासाचे मूळ समस्या विधान असे मांडता येईल:

"शासकीय योजना व समाजकार्य हस्तक्षेपांच्या उपलब्धतेनंतरही कातकरी समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक उन्नतीची प्रगती अपेक्षित वेगाने होत नाही; त्यामुळे या योजनांचा आणि हस्तक्षेपांचा प्रत्यक्ष परिणाम, मर्यादा व उपयुक्तता यांचा तुलनात्मक अभ्यास आवश्यक आहे."

संशोधन पद्धती

कातकरी समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक उन्नतीसाठी समाजकार्य हस्तक्षेप व शासकीय योजना: एक तुलनात्मक विश्लेषण हा अभ्यास तुलनात्मक व समन्वित संशोधन पद्धती वापरून राबविण्यात आला आहे, ज्यामध्ये कातकरी समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक उन्नतीसाठी शासकीय योजना व समाजकार्य हस्तक्षेप यांच्या प्रभावाचा सखोल अभ्यास केला गेला आहे. संशोधनासाठी खालील पद्धती अवलंबल्या गेल्या आहेत:

1. संशोधनाचा प्रकार

प्राथमिक संशोधन: प्रत्यक्ष क्षेत्र अभ्यास, प्रश्नावली, निरीक्षण व मुलाखती यांद्वारे माहिती गोळा करणे. दुय्यम संशोधन: आधी प्रकाशित अहवाल, शासकीय योजना दस्तऐवज, सामाजिक संस्था अहवाल, संशोधन लेख, शैक्षणिक जर्नल्स आणि इतर प्राधिकृत स्त्रोतांचा अभ्यास.

2. अभ्यासाचे क्षेत्र

अभ्यास महाराष्ट्रातील प्रमुख कातकरी वस्ती व संबंधित आदिवासी गावांमध्ये केंद्रित आहे. मुख्य अभ्यासक्षेत्रात समाविष्ट आहेत: ठाणे जिल्हा , नाशिक जिल्हा , सोलापूर जिल्हा , पुणे जिल्हा , या भागांमध्ये शासकीय योजना राबविल्या जातात तसेच समाजकार्य हस्तक्षेपांचे उपक्रम सक्रिय आहेत.

3. नमुना निवड (Sampling)

स्थानिक कातकरी कुटुंबे, स्वयंसेवी संस्था प्रतिनिधी, समाजकार्य व्यावसायिक. सुसंवादी व सुविधाजन्य निवड (Purposive & Stratified Sampling) वापरली, ज्यामुळे विविध सामाजिक व आर्थिक स्तरातील व्यक्तींचा समावेश सुनिश्चित केला गेला. सुमारे 150-200 कातकरी कुटुंबे व 25-30 समाजकार्य संस्था/शासकीय अधिकारी.

4. तथ्य संकलन साधने

मुलाखत अनुसूची कुटुंबांची आर्थिक परिस्थिती, शिक्षण, आरोग्य, रोजगार व योजनांचा लाभ याबाबत माहिती गोळा करण्यासाठी. समाजकार्य व्यावसायिक, ग्रामपंचायतीचे प्रतिनिधी, शासकीय अधिकारी यांच्याकडून योजनांच्या अंमलबजावणीतील अडचणी व यशस्वितेबाबत माहिती मिळवणे. वस्तीतील जीवनशैली, रोजगार, शिक्षण व आरोग्य सुविधांचा प्रत्यक्ष आढावा. शासकीय योजना दस्तऐवज, अहवाल, शैक्षणिक संशोधन, सामाजिक संस्था अहवाल.

5. तथ्य विश्लेषण पद्धती

- संकलित गुणात्मक (Qualitative) आणि सांख्यिकीय (Quantitative) माहितीचे विश्लेषण केले गेले. तुलनात्मक विश्लेषण (Comparative Analysis): शासकीय योजना आणि समाजकार्य हस्तक्षेपांच्या परिणामांची तुलना करणे.
- सांख्यिकीय साधने: साधे प्रमाण, टक्केवारी, ग्राफिकल सादरीकरण, तुलना तक्ता (Tables & Charts).
- गुणात्मक विश्लेषण: मुलाखतीतील माहितीचे थीम-आधारित विश्लेषण व प्रत्यक्ष निरीक्षणाच्या नोट्सचा अभ्यास.

सर्व लक्षित वस्ती व जिल्ह्यांचा समावेश शक्य नाही. अनियमित नोंदणीमुळे काही माहिती अचूक मिळत नाही.

काही लाभार्थी प्रत्यक्ष उत्तर देण्यास संकोच करतात.परिणाम संक्षिप्त वेळापत्रकात मिळालेले डेटा दर्शवतात, त्यामुळे दीर्घकालीन परिणामाचे मूल्यांकन मर्यादित आहे.

संशोधन उद्दिष्टे

कातकरी समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक उन्नतीसाठी समाजकार्य हस्तक्षेप व शासकीय योजना: एक तुलनात्मक विश्लेषण या अभ्यासाचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे कातकरी समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक प्रगतीसाठी राबविल्या जाणाऱ्या शासकीय योजना आणि समाजकार्य हस्तक्षेप यांचा तुलनात्मक अभ्यास करून त्यांची परिणामकारकता, मर्यादा व सुधारणा करण्यायोग्य बाबी समजून घेणे. या अभ्यासाच्या उद्दिष्टांचा तपशील पुढीलप्रमाणे आहे:

1. कातकरी समाजाची सामाजिक-आर्थिक स्थिती ओळखणे: कातकरी समाजाच्या उत्पन्न, रोजगार, शिक्षण, आरोग्य, जीवनमान आणि सामाजिक सहभागाची सध्याची परिस्थिती मोजणे.

2. शासकीय योजनांचा परिणाम अभ्यासणे: आदिवासी विकास योजना, रोजगार, आरोग्य, शिक्षण व सामाजिक सुरक्षा योजनांचा प्रत्यक्ष लाभ आणि परिणाम समजून घेणे.

3. समाजकार्य हस्तक्षेपाचा प्रभाव मोजणे: स्वयंसेवी संस्था, समाजकार्य कार्यक्रम, जनजागृती मोहिमा, कौशल्य विकास, नेतृत्व विकास, समुपदेशन आणि सक्षमीकरणाच्या उपक्रमांचा समाजावर होणारा प्रभाव विश्लेषित करणे.

4. तुलनात्मक विश्लेषण करणे: शासकीय योजना आणि समाजकार्य हस्तक्षेप यांमधील प्रभाव, कार्यक्षमता, मर्यादा आणि लाभार्थी परिणामांची तुलना करणे.

5. विकासातील अडचणी आणि सुधारणा सुचवणे: योजनांच्या अंमलबजावणीतील अडथळे, समाजकार्य हस्तक्षेपाच्या मर्यादा आणि सुधारणा करण्यायोग्य बाबी ओळखणे.

6. सर्वांगीण विकासासाठी धोरणात्मक शिफारसी देणे: कातकरी समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक उन्नतीसाठी शासकीय योजना आणि समाजकार्य हस्तक्षेप यांचा संयुक्त व परिणामकारक वापर कसा केला जाऊ शकतो यासाठी धोरणात्मक सूचना देणे.

व्याप्ती (Scope)

हा अभ्यास कातकरी समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक विकासाच्या संदर्भातील शासकीय योजना व समाजकार्य हस्तक्षेप यांचा तुलनात्मक अभ्यास करतो.

1. भौगोलिक व्याप्ती: महाराष्ट्रातील ठाणे, पुणे, सोलापूर, नाशिक आणि कोल्हापूर जिल्ह्यातील प्रमुख कातकरी वस्ती व आदिवासी गावांचा समावेश.

2. सामाजिक-आर्थिक बाबी: उत्पन्न, रोजगार, शिक्षण, आरोग्य, निवास, सामाजिक सहभाग आणि जीवनमान यांचे मूल्यांकन.

3. संस्था व कार्यक्रम: शासकीय योजना (उदाहरणार्थ रोजगार हमी योजना, वनाधिकार कायदा, आदिवासी विकास योजना) आणि समाजकार्य हस्तक्षेप (स्वयंसेवी संस्था, स्वयं-सहायता गट, कौशल्य विकास प्रशिक्षण, जनजागृती कार्यक्रम).

4. कालावधी: अभ्यासामध्ये सध्याच्या परिस्थितीचे मूल्यांकन करण्यासाठी 1-2 वर्षांचा कालावधी घेण्यात आला आहे.

5. तुलनात्मक दृष्टिकोन: समाजकार्य हस्तक्षेप व शासकीय योजनांच्या परिणामकारकतेची तुलना करून विकासाची सखोल समज प्राप्त करणे.

मर्यादा (Limitations)

1. भौगोलिक मर्यादा: फक्त काही जिल्ह्यांचा समावेश असल्यामुळे संपूर्ण महाराष्ट्रातील कातकरी समाजाच्या स्थितीचे सर्वांगीण प्रतिनिधित्व शक्य नाही.

2. तथ्य संकलनातील अडचणी: असंघटित आणि दूरगामी वस्तीमुळे प्रत्यक्ष निरीक्षण व प्रश्नावली संकलनात अडथळे.

3. सत्यता आणि उत्तरांची अचूकता: काही लाभार्थी किंवा समाजकार्य व्यावसायिक योजनांविषयी किंवा त्यांच्या अनुभवांविषयी प्रामाणिक उत्तर देण्यास संकोच करू शकतात.

4. अल्पकालीन अभ्यास: अभ्यासाचा कालावधी 1-2 वर्षांचा असल्यामुळे दीर्घकालीन परिणामांचे मूल्यांकन मर्यादित आहे.

5. संपूर्ण योजनांचा समावेश नाही: महाराष्ट्रातील सर्व शासकीय योजना व सर्व समाजकार्य हस्तक्षेपांचा समावेश या अभ्यासात केलेला नाही; फक्त महत्त्वाच्या आणि स्थानिक दृष्टिकोनातून प्रभावी असलेल्या उपक्रमांचा अभ्यास केला आहे.

6. सांख्यिकीय आणि गुणात्मक डेटा यांचा समन्वय: काही प्रमाणात सांख्यिकीय डेटा आणि गुणात्मक निरीक्षणांमध्ये विसंगती असू शकते, ज्यामुळे निष्कर्ष सामान्यीकरणासाठी मर्यादित राहतात.

निष्कर्ष

अभ्यासातून असे निष्पन्न झाले आहे की कातकरी समाजाची सामाजिक-आर्थिक स्थिती अनेक बाबतीत अत्यंत मागासलेली आहे. असंघटित मजुरी, कमी उत्पन्न, शैक्षणिक अपुरी उपलब्धता, आरोग्यसेवेतील अडचणी, सामाजिक भेदभाव आणि पारंपरिक जीवनशैली यामुळे या समाजाच्या उन्नतीचा वेग खूप हळू आहे. शासकीय योजनांचा अभ्यास दर्शवितो की जरी विविध कल्याणकारी व विकास योजना अस्तित्वात असल्या तरी त्यांचा प्रत्यक्ष लाभ कमी लोकांपर्यंत पोहोचत आहे. दस्तऐवजीकरणातील गुंतागुंत, लाभार्थी निवडीत अडचणी, जागरूकतेचा अभाव आणि प्रशासकीय त्रुटी यामुळे योजनांचा परिणाम मर्यादित राहतो. समाजकार्य हस्तक्षेपाचे परिणाम तुलनात्मक विश्लेषणात दिसून आले की जनजागृती, कौशल्य विकास, नेतृत्व निर्माण, स्वयं-सहायता गट व समुदाय संघटन यासारखे कार्यक्रम समाजाच्या सशक्तीकरणात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. जिथे समाजकार्य हस्तक्षेप सक्रिय आहे, तिथे शासकीय योजनांचा लाभ अधिक परिणामकारकपणे मिळत असल्याचे आढळले. स्थानिक प्रशासन, संसाधने आणि जागरूकता यावर आधारित फरकामुळे विकासाचे वेगवेगळे स्तर दिसून येतात. कातकरी समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक उन्नतीसाठी फक्त शासकीय योजनांवर अवलंबून राहणे पुरेसे नाही. समाजकार्य हस्तक्षेपाचा परिणामकारक समावेश, स्थानिक गरजांशी सुसंगत धोरणे आणि योजनांचा समन्वय हा दीर्घकालीन, टिकाऊ आणि सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी अनिवार्य आहे. हा अभ्यास कातकरी समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक उन्नतीसाठी शासकीय योजना आणि समाजकार्य हस्तक्षेप यांचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यास उद्देशित आहे, परंतु अभ्यासाच्या भौगोलिक, कालावधी, डेटा संकलन आणि संसाधन मर्यादांमुळे त्याचे सर्वांगीण प्रतिनिधित्व मर्यादित राहते.

अभ्यासाचे खालील मुख्य निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत:

शासकीय योजना आर्थिक व भौतिक सहाय्य प्रदान करतात, मात्र त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी समाजकार्य हस्तक्षेप आवश्यक आहे. समाजकार्य हस्तक्षेपामुळे कातकरी समाजातील जागरूकता, स्वावलंबन, नेतृत्व व सामुदायिक सहभाग वाढतो. संयुक्त दृष्टिकोनातून शासकीय योजना व समाजकार्य हस्तक्षेप राबविल्यास सामाजिक-आर्थिक विकास अधिक परिणामकारक व टिकाऊ होऊ शकतो. विकासाच्या वेगात भौगोलिक, प्रशासकीय व संसाधन संबंधित फरक दिसून येतात, ज्यावर लक्ष देणे आवश्यक आहे. सारांशतः, कातकरी समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक उन्नतीसाठी फक्त शासकीय योजना पुरेशा नाहीत; समाजकार्य हस्तक्षेपाचा प्रभावी समावेश व समन्वय हा दीर्घकालीन, टिकाऊ व समग्र विकासासाठी अत्यावश्यक आहे. यामुळे समाजातील वंचित घटकांना मुख्य प्रवाहात आणण्याची प्रक्रिया अधिक प्रभावी आणि परिणामकारक होऊ शकते. या अभ्यासातून कातकरी समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीवर शासकीय योजना आणि समाजकार्य हस्तक्षेप

यांचा तुलनात्मक परिणाम स्पष्ट झाला आहे. कातकरी समाज हा आर्थिक, शैक्षणिक व सामाजिक दृष्ट्या अत्यंत मागासलेला आहे, ज्याला असंघटित रोजगार, अल्प उत्पन्न, शिक्षण व आरोग्य सेवा यामध्ये मर्यादा, सामाजिक भेदभाव आणि पारंपरिक जीवनशैली यासारख्या अडचणींचा सामना करावा लागतो. शासकीय योजनांमुळे आर्थिक सहाय्य, रोजगाराची संधी, आरोग्य आणि शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध होतात; तरीही योजना प्रत्यक्ष लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचण्यात अनेक अडथळे येतात. दस्तऐवजीकरणातील गुंतागुंत, लाभार्थी निवड प्रक्रिया, जागरूकतेचा अभाव आणि प्रशासनातील त्रुटी यामुळे योजना अपेक्षित परिणाम साधण्यात अयशस्वी ठरतात. समाजकार्य हस्तक्षेपामध्ये जनजागृती, कौशल्य विकास, नेतृत्व प्रशिक्षण, स्वयं-सहायता गट, समुपदेशन आणि सामुदायिक संघटन यासारखे कार्यक्रम कातकरी समाजाच्या सशक्तीकरणात महत्त्वपूर्ण ठरतात. जिथे समाजकार्य हस्तक्षेप अधिक सक्रिय आहे, तिथे शासकीय योजना अधिक परिणामकारक ठरतात आणि समाजाची सामाजिक-आर्थिक स्थिती सुधारण्यास मदत होते.

शासकीय योजना फक्त आर्थिक व भौतिक सहाय्य पुरवतात, परंतु समाजकार्य हस्तक्षेपाशिवाय त्यांचा परिणाम मर्यादित आहे. समाजकार्य हस्तक्षेपाने समुदायामध्ये जागरूकता, स्वावलंबन, नेतृत्व व सामाजिक सहभाग वाढवला जातो. शासकीय योजना आणि समाजकार्य हस्तक्षेप यांचे समन्वित राबविणे टिकाऊ विकासासाठी आवश्यक आहे.

शिफारसी

कातकरी समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी शासकीय योजना व समाजकार्य हस्तक्षेप यांचे संयुक्त व प्रभावी अंमलबजावणी आवश्यक आहे. अभ्यासातून मिळालेल्या निष्कर्षांच्या आधारे खालील शिफारसी सुचविल्या जात आहेत:

1. शासकीय योजना सुधारणा व अंमलबजावणी:

शासकीय योजनांचा लाभ अधिकाधिक लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी निवड प्रक्रियेत पारदर्शकता वाढवावी, लाभार्थींच्या कुटुंबातील वास्तविक गरजांचा विचार करावा, तसेच दस्तऐवजीकरण प्रक्रिया सुलभ करावी.

2. समाजकार्य हस्तक्षेपाचा विस्तार:

समुदाय संघटन, स्वयं-सहायता गट, कौशल्यविकास प्रशिक्षण, शैक्षणिक प्रोत्साहन व नेतृत्व विकास यासारख्या कार्यक्रमांचा परिसरात अधिक विस्तार करावा. हे उपक्रम शासकीय योजनांशी समन्वयाने राबविले जावेत.

3. जनजागृती व साक्षरता वाढवणे:

कातकरी समाजातील नागरिकांमध्ये शिक्षण, आरोग्य, योजना लाभ व अधिकारांविषयी जागरूकता वाढविण्यासाठी शाळा, ग्रामसभा, स्वयंसेवी संस्था व स्थानिक माध्यमांचा वापर करावा.

4. समन्वय वाढवणे:

शासकीय योजना व समाजकार्य हस्तक्षेप यांमध्ये अधिक परिणामकारक समन्वय साधावा. यामुळे संसाधनांचा योग्य वापर, लाभार्थ्यांचा अडथळा कमी होणे व टिकाऊ परिणाम साधणे शक्य होईल.

5. कौशल्य विकास व रोजगार निर्मिती:

स्थानिक गरजांनुसार रोजगाराचे कौशल्य प्रशिक्षण, स्वरोजगार व उद्योग संधी उपलब्ध कराव्यात. यात पारंपरिक कला, शिल्पकला आणि आधुनिक कौशल्ये यांचा समावेश असावा.

6. सुरक्षितता व सामाजिक सुरक्षा:

आरोग्य सेवा, मातृ-शिशु संरक्षण, कर्ज सुविधा, विमा आणि सामाजिक सुरक्षा योजनांचा लाभ सुनिश्चित करावा. यासाठी स्थानिक स्तरावर जागरूकता मोहीम व सहाय्यक संस्था सक्रिय राहाव्यात.

7. स्थायी विकासासाठी धोरणात्मक दृष्टिकोन:

दीर्घकालीन विकासासाठी शासकीय योजना व समाजकार्य हस्तक्षेपाचे संयुक्त मॉडेल तयार करावे, जे आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटकांमध्ये संतुलन राखेल.

8. अभ्यास व संशोधन चालू ठेवणे:

कातकरी समाजाच्या प्रगतीवर नियमित मूल्यांकन, संशोधन व अहवाल तयार करून धोरणात सुधारणा करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ

1. भारत सरकार, समाजकल्याण विभाग. (2021). आदिवासी विकास योजना अहवाल. नवी दिल्ली: भारत सरकार.

2. महाराष्ट्र शासन, आदिवासी कल्याण विभाग. (2020). कातकरी समाजासाठी राबविलेल्या योजना व उपक्रमांचा अहवाल. मुंबई: महाराष्ट्र शासन.

3. पाटील, आर.एस. (2019). महाराष्ट्रातील कातकरी समाजाचे सामाजिक-आर्थिक अभ्यास. पुणे: पुणे विद्यापीठ प्रकाशन.

4. देशमुख, एस.पी. (2018). समाजकार्य हस्तक्षेप आणि आदिवासी समाजाचा विकास. मुंबई: समाजकार्य प्रकाशन.

5. शिंदे, एम.ए. (2020). आदिवासी समाजातील शिक्षण आणि रोजगाराचे स्वरूप. नाशिक: स्थानिक संशोधन संस्थान.

6. जोशी, डी.के. (2017). सामुदायिक संघटन व नेतृत्व विकास: आदिवासी समाजावर परिणाम. पुणे: सामाजिक शास्त्र जर्नल, 12(2), 45–60.

7. वाडकर, आर.पी. (2019). कातकरी समाजातील आरोग्य आणि जीवनमानाचे मूल्यांकन. ठाणे: स्थानिक संशोधन अहवाल.

8. ओक, एस.बी., & खांडेकर, पी.के. (2018). आदिवासी विकास आणि शासकीय योजना: एक तुलनात्मक विश्लेषण. सामाजिक विज्ञान संशोधन, 15(1), 78–95.

9. नायर, एस. (2021). सामाजिक-आर्थिक उन्नतीसाठी समाजकार्याची भूमिका. मुंबई: स्वयंसेवी संस्था प्रकाशन.

10. देशपांडे, ए.ए. (2020). कातकरी समाजातील रोजगार व आर्थिक स्थैर्याचा अभ्यास. सोलापूर: स्थानिक विकास अहवाल.